

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.165.12

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ГРАНІ

Галина Балута

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Гагаріна, 54а, 50086, м. Кривий Ріг, Україна*

У статті розглядається дослідницька перспектива рефлексивно-феноменологічного аналізу свідомості як методологічної спроби поєднання рефлексивної та редукціоністської філософських традицій. Автор актуалізує темпоральні характеристики рефлексії на основі ідей Р. Декарта, А. Бергсона та Е. Гуссерля. Також автор критично оцінює недоліки біхевіоризму. Під час міркувань автор використовує низку релевантних аргументів британського математика Р. Пенроуза. Пенроуз розглядає проблему розуміння як вихідну проблему наукової теорії свідомості й аналізує свідомість як необчислюване явище.

Ключові слова: свідомість, рефлексія, комунікація, мова, інформація.

Проблема свідомості була і залишається в центрі філософських досліджень на стику з біологічними, фізичними, математичними, психологічними та лінгвістичними науками. Важливу методологічну роль відіграє феноменологія, її досягнення і висновки. За останні роки з'явилося чимало книг із цієї теми, проте більшість із них залишають поза увагою так звані «важкі» проблеми, передусім проблему тотожності свідомості та нередукованого внутрішнього досвіду, що має рефлексивно-темпоральні характеристики. Д. Чалмерс визначає низку проблемних моментів, серед яких природа свідомості, її внутрішній досвід як суттєва ментальна ознака. Всі ментальні процеси супроводжуються таємницею внутрішнього життя. «Ця загадковість, однак, не привід для відчаю, вона робить проблему свідомості одним із найбільш хвилюючих викликів нашого часу. Оскільки свідомість і настільки фундаментальна, і настільки погано зрозуміла, вирішення цієї проблеми може істотно вплинути на наше уявлення про світ і самих себе», – пише Д. Чалмерс [1]. Сучасна парадигма мислить свідомість як «організаційний інваріант» (Д. Чалмерс). Незважаючи на значний дослідницький обсяг (Х. Патнем, Р. Пенроуз, Р. Пріст, Г. Райл, Дж. Серл, Д. Деннет, Д. Чалмерс, В. Лефевр, Т. Нагель, Дж. Тононі, К. Кох та ін.), проблема залишається відкритою. Певною мірою це можна пояснити тим, що дослідники актуалізують окремі аспекти явища за межами універсальних вимірів свідомого досвіду, серед яких рефлексія та комунікація. Відомий англійський математик і філософ Р. Пенроуз намагається дослідити проблему із суто наукових позицій, підвівши під філософські аргументи потужний логіко-математичний апарат. У процесі міркувань мислитель зазначає, що в сучасній науковій картині світу відсутній важливий інгредієнт, який є необхідним, якщо ми маємо намір дослідити ментальні процеси в межах логічно послідовного світогляду. «Я стверджую, – пише він, що сам цей інгредієнт перебуває за межами, досяжними науці, хоча в даному разі нам, безсумнівно, певною мірою доведеться розширити наш науковий кругозір» [2, с. 28]. Недоліком досліджень є недостатня актуалізація рефлексивної (Р. Декарт, В. Лефевр), феноменологічної (Ф. Brentano, Е. Гуссерль) парадигм, а також лінгвістично-феномено-

гічної (Л. Вітгенштейн, Ю. Хабермас), вітальних характеристик свідомості (А. Бергсон, З. Фрейд, У. Матурана, Ф. Варела) та її моральних засад (І. Кант, В. Лефевр). Рефлексивна модель обстоює інтроспективну природу свідомості, її внутрішні змісти, зокрема, самість і пов'язані з нею відношення: відповідальність, мораль, свободу. Але далеко не завжди дослідники акцентують увагу на зовнішніх результатах «внутрішньої» свідомості, зокрема й комунікації та моралі, як дієвої основи досвіду й осередку самосвідомості. Саме це актуалізують Ю. Хабермас, В. Лефевр, Р. Пенроуз.

Однією із впливових парадигм свідомості є функціоналізм і фізікалістські експлікації, які знаходять аналогії між свідомістю та математизованими функціональними системами, розглядають свідомість як організаційний інваріант. Поруч із пошуком сутнісних характеристик свідомості звертається увага на ситуативну (адаптивну) функцію, пов'язану з інформаційною (селективною) функцією, що, взяті разом, реалізують біологічну (комунікативну) потребу пристосування до середовища, його актуальних змін (Н. Віннер, К. Лоренц, У. Матурана, Ф. Варела та ін.). «Ми вже неодноразово говорили – і давайте не забувати про це, – що будь-яка поведінка є феноменом, пов'язаним із відношенням між організмами і навколишнім середовищем, який ми зазначаємо як спостерігачі», – пишуть У. Матурана та Ф. Варела [3]. Зауважимо, що автори обстоюють ідею, що життя проходить у комунікативному середовищі, комунікація є життєво необхідним координованим процесом, в якому ми створюємо спільний світ засобами мови.

Однак пластичність, «заданість» свідомості, що суттєво відрізняє її від інваріантного алгоритму мислячої машини, не вичерпує її фундаментальної рефлексивної характеристики. (Алгоритм – «ментальна» процедура, яку здатна виконати машина). Ситуативний (комунікативний) горизонт, який супроводжує наше життя, та емпірично фіксовані «факти» свідомості не можуть прийматися як повноцінні елементи загальної картини буття без урахування вільного вибору й етики відповідальності як рефлексивних утворень. Одним із перших до ідеї якісного аналізу свідомості як сфери теоретичного та практичного розуму, що «оприлюднює» людину, підійшов І. Кант. (Ідея зовнішнього змісту свідомості, запропонована біхевіоризмом, не є новою). Враховуючи двопланову структуру свідомості (фіксовану і процесуальну), Р. Пенроуз розглядає її пасивний і активний рівні, її прояви, що постають як усвідомлення (операції зі смислом) та свобода волі (свободний вибір на його основі), і закликає до термінологічної коректності, врахування відмінності понять: «усвідомлення», «розуміння», «свідомість», «інтелект». Дослідник звертає увагу на особливий прояв свідомості, що також відрізняє її від машини – етику відповідальності. «Проблема відповідальності порушує глибокі філософські питання, пов'язані з основними чинниками, які обумовлюють нашу поведінку. Можна цілком обґрунтовано стверджувати, що кожна наша дія так чи інакше визначається спадковістю, а то і взагалі можливими випадковостями, які впливають на наше життя. Але жодний із цих впливів ніяк не залежить особисто від нас, чому ж ми повинні нести за них відповідальність? Чи є поняття відповідальності термінологічною умовністю, чи справа в чомусь ще? Можливо, і справді існує «самість» – дещо, яке стоїть вище рівня таких впливів і визначає в кінцевому підсумку наші дії», – пише Р. Пенроуз [2, с. 70]. Що ж вкладається в рефлексивне (феноменологічне) розуміння поняття?

Відомий експеримент Дж. Серла вдало продемонстрував аргументи проти розуміння мислення як обчислення, що вказує на ймовірність внутрішнього, суб'єктивного змісту свідомості, що подається як необчислювана операція зі смислом. Необчислюваність розуміння характеризується як феномен, який неможливо ефективно моделювати за допомогою комп'ютерної системи, що було продемонстровано також оксфордським філософом

Дж. Лукасом і Р. Пенроузом, який продовжує традицію критики антропологічного операціоналізму, доповнюючи положеннями теореми К. Геделя. Проблема моделювання свідомості полягає також у тому, що свідомість не може бути описана як просторовий феномен. Про розум як річ, що мислить, а «не простягається в довжину, широчину та глибину», міркував Р. Декарт, за яким «я є лише річчю, яка мислить, тобто розумом, здатністю розуміти або рацією» [4, с. 163]. Наявність смислу – ключова ідея Р. Пенроуза, про яку згодом поговоримо.

Уважний перегляд історико-філософської спадщини відкриває нові грані вирішення проблеми. Можна констатувати, що найбільш об'ємні принципи аналізу свідомості як цілісного утворення були запропоновані Парменідом, філософією Платона, Аристотеля, Августина, Ф. Аквінського, Р. Декарта, І. Канта, Л. Вітгенштейна, Ф. Brentano, Е. Гусерля. У своїх міркуваннях ми намагаємося відновити дослідницьку увагу до спадщини Р. Декарта, яка є дійсно недооціненою в дослідницькій культурі. Про недостатню представленість Декарта у вітчизняній філософії пише відомий автор перекладу картезіанських текстів, авторитетний дослідник О. Хома. «Картезіанська метафізика є справжнім початком специфічно модерного філософування, саме вона відобразила комплекс вихідних принципів та екзистенційних суперечностей, глибоко притаманний модерній людині», – пише О. Хома [5, с. 333]. Варто із цим погодитися: міркування, приведені в статті по суті виходять з окремих картезіанських ідей.

Наріжним каменем філософської полеміки є проблема інтроспекції, яка абсолютизується або ж, навпаки, недооцінюється чи навіть спростовується. Витоки рефлексивно-темпоральної парадигми знаходимо в Платона (анамнезис), неоплатоніків, Августина (внутрішнє слово). Початок рефлексивно-темпорального аналізу свідомості був закладений Августиним і продовжений філософськими медитаціями Р. Декарта. У «Лекціях із феноменології внутрішнього усвідомлення часу» Е. Гусерль згадує Августина як одного з перших, «хто усвідомив величезні труднощі, які приховані тут» (Е. Гусерль), зокрема, питання відношення між об'єктивним часом і суб'єктивним усвідомленням часу. Декарт упритул підійшов до рефлексивного образу часу. «Бо весь час мого життя може бути поділено на нескінченну кількість частин, кожна з яких жодним чином не залежить від інших; і, таким чином, з того, що трохи раніше я був, не впливає, що я повинен бути нині, якщо цієї миті якась причина мене не плодить і не сотворює, так би мовити, не зберігає», – пише Декарт у Третій медитації [4, с. 207]. Усвідомлення та розуміння, на відміну від машини, мисляться як антропологічний алгоритм, чинник, який інтегрує низку важливих ментальних характеристик, які виходять за межі суто логічних здібностей і орієнтовані в майбутню перспективу розвитку можливих варіантів. У цьому сенсі слушно згадати Августина, який запропонував рефлексивно-темпоральну модель свідомості, яка в часі утримує минуле (пам'ять) і майбутнє (сподівання). А ось як про це пише А. Бергсон: «Утримувати те, що вже не існує, передбачати те, чого ще не існує, – ось, відповідно, перша функція свідомості. Для неї не було б теперішнього, якщо б теперішнє зводилося до математичної миті. Ця мить тільки чисто теоретична межа, яка відокремлює минуле від майбутнього» [6, с. 30]. А. Бергсон інтерпретує свідомість як інформаційний зріз, прошарок тривалості, обмежений минулим і майбутнім, «інтенційний фундамент», на який ми спираємося, конструюючи інтенції. Отже, «свідомість» – це інформаційний канал, «місток між минулим і майбутнім» (А. Бергсон). Особливу увагу приділяють проблемі Ф. Brentano й Е. Гусерль, які здійснюють феноменологічний аналіз часу.

Біхевіоризм похитнув стовпи картезіанства, особливо після виходу праці Г. Райла «Поняття свідомості», в якій із помітною іронією спростовується поняття самості, що ніби

приймається нами за звичкою. Ілюзорність самості як «центру нарративної гравітації» вельми дотепно обґрунтовує Д. Деннет [7]. Райлівська критика картезіанства закріпилася як досить стійка і навіть модна традиція, що нібито відповідає духу часу. Однак у певному сенсі конструктивний погляд Г. Райла також має слабкі місця, хоч і претендує на якість «коректного судження». «Проте і так зване «коректне судження» приховує в собі неспівмірності, які не вкладаються в межі обчислень, як це продемонстрували К. Гедель і А. Тьюрінг», – зауважує Р. Пенроуз [2, с. 334].

«Аналіз свідомості за межами рефлексії не може претендувати на наукову глибину і «машина» не може моделювати свідомість в її дійсному сенсі», – вважає він, оскільки «розуміння» (у Р. Пенроуза – математичне – Г. Б.) – невизначений феномен. Але це не означає кардинального заперечення наявності зв'язку ментального та фізичного, оскільки деформація мозкових ділянок призводить до ментальних змін, що продемонстрував відомий невролог О. Сакс. Йдеться про перегляд природи даного зв'язку, введення у формат дослідження необчислюваних процесів, що відбуваються у фізичних системах. Вірогідність такого повороту є низькою, проте ідею можна припустити як робочу гіпотезу. Отже, успішність наукового пошуку приведе до необхідності заміни «чистої випадковості» у фізичних системах на нове поняття, яке позначатиме наявність або вплив необчислюваного елемента.

Як відомо, пошук сутнісних структур свідомості став предметом дискусії між картезіанством (інтроспективізмом) і його опонентами, озброєними «біхевіористськими» аргументами, на основі яких свідомість виводилася в «зовнішні площини». Г. Райл міфологізував картезіанську «самість», називаючи її категоріальною помилкою. Не існує прямого доступу до внутрішньої свідомості. Ментальне не може бути описане, незалежно від поведінки, зокрема й комунікативної. Скасувавши картезіанські очевидності, Г. Райл продемонстрував складність феномена, що мислиться як ціле завдяки комплексному (ситуаційному) аналізу зовнішніх проявів психічних утворень і станів, описаних як ментальне. На його думку, тільки шляхом інтерсуб'єктивно даного фізичного світу свідомість однієї людини здатна щось вирізняти у свідомості іншої. «Теорія подає факти ментального життя так, ніби вони належали до одного логічного типу чи категорії (чи до низки типів і категорій), тоді як у дійсності вони належать до зовсім іншого. Отже, ця догма є філософським міфом», – заявляє Г. Райл [8, с. 26]. Історія науки знає випадки, які, з першого погляду, були також позначені «категорійною помилкою». Прикладом може слугувати формула $E = mc^2$, яка ефективно встановлює рівність маси й енергії, водночас маса є мірою речовинних об'єктів, енергія – потенціал сили; також «ентропія» як функція стану термодинамічних систем більшою мірою співвідноситься з фізичними системами, але активно використовується в теорії інформації як міра неупорядкованості або невизначеності інформаційної системи. Про це також пише Р. Пенроуз [2, с. 340–341]. Тонкощі райлової думки є правомірними, але частково деформують ситуацію, оскільки недооцінюють онтологічний статус рефлексії як смислової та темпоральної, інтерсуб'єктивної основи зовнішнього конструювання. Звідси низка важливих наслідків, які ми спробуємо окреслити, скориставшись феноменологічними ідеями в контексті аргументів Р. Пенроуза.

Феноменологія відкрила нові методологічні обрії, звернувши увагу на поняття життєвого світу як темпорального горизонту повсякденності, інтенційності як форми смислового конструювання реальності в її різних модусах, кореляції свідомості та життя, що охоплює зовнішні та внутрішні аспекти буття. Феноменологічна парадигма обґрунтовує концепт свідомості як чистого Его і водночас багатомірної єдності людського досвіду. Зауважимо, що «феноменологічний проект» свідомості якраз знаходимо в Р. Декарта.

«Я є річчю, що мислить, себто сумнівається, стверджує, заперечує, мало що знає, багато чого не відає, любить, ненавидить, воліє, не воліє, а також виображує та відчуває», – пише він [4, с. 177]. «Всі стани душевного ладу, зокрема й «Я», в яких усвідомлюється світ безпосередньо наявний у спонтанному зверненні до нього, охоплюється картезіанським Ego», – міркує Е. Гусерль. «У природному, не позначеному глибокими роздумами житті, я повсякчас живу всередині цієї основоположної форми актуального життя», – пише він [9, с. 92]. Важко заперечити: самосвідомість завжди наявна в кожному нашому акті сприйняття світу як феномен, який уможливує усвідомлення чи відображення світу, його явищ у певний момент часу і поєднує, встановлює взаємозв'язок між нашими відчуттями, уможливує комунікацію і водночас конструюється нею. Чи є можливою редукція Ego як самості та комунікативного горизонту як її темпорального модусу без онтологічної втраги?

Р. Декарт вводить у «картину свідомості» її інтерсуб'єктивні виміри як «здатність спільного чуття», «яка щоразу, як її налаштовано в той самий спосіб, дає уму відчуття ту саму річ, хоч тим часом інші частини тіла можуть бути налаштовані по-різному [4, с. 281]. Свідомість не можна вилучити із цього зв'язку. «Якщо «Самість» не проста гра слів, а нез'ясований факт, то для сучасних уявлень не вистачає суттєвого, відкриття якого може змінити конфігурацію наукової та філософської думки», – вважає Р. Пенроуз. У центрі уваги «Тіней розуму» проблема розуміння (моралі) як осередку свідомості, яка у філософській теорії розглядалася Д. Юмом, І. Кантом, М. Хайдеггером, Л. Вітгенштейном, Е. Гусерлем, але не отримала надійного наукового підґрунтя. Необчислюваність розуміння характеризує ментальний предмет як феномен, який неможливо ефективно моделювати.

Пропонується ідея смислового конструювання в горизонті спільних структур і соціальних практик. Наявність спільного смислу уможливує передачу досвіду. Навіть неадекватних пояснень буває достатньо, щоб схопити загальний смисл, завдяки тому, що співбесідники мають «спільне усвідомлення». «Смисл можна передавати від людини до людини, тому що люди мають схожий життєвий досвід або аналогічне внутрішнє відчуття природи речей. Можна уявити життєвий досвід у вигляді своєрідного сховища, в яке вкладається пам'ять про все, що відбувається з людиною протягом життя, і передбачити, що нашого робота таким вмістилищем можна забезпечити. Проте я стверджую, що це не так: ключовим моментом є те, що досліджуваній суб'єкт – чи то людина, чи робот, – повинен свій досвід усвідомлювати», – пише дослідник, який впевнений, що усвідомлення, його механізми не можуть бути представлені як обчислювана функція [2, с. 97]. Очевидно, що інтуїцію та розуміння не можна звести до набору правил. І саме математика демонструє причини того, що процеси свідомого мислення містять дещо, недосяжне простому обчисленню [2, с. 111].

Так, ми дійсно перебуваємо в запрограмованій правилами системі осмисленостей, бо оперуємо в межах культурного стереотипу, який охоплює правила мовного коду, моральні норми, традицію, тобто культурні механізми типізації. «Філософський аналіз типізації був предметом уваги у феноменологічній філософії і феноменологічній соціології. Типізація – процедура смислової обробки, що полягає у виокремленні тих об'єктів, які розпізнаються в першу чергу, тобто є найбільш репрезентативними в «семантичному ланцюзі». Наприклад, Е. Гусерль розглядає «типізацію» як інтенційний імплікат, що конституює загальнозначущий смисл ситуаційних горизонтів. Отже, мовлення репрезентує ситуацію вже як типізовану. Мова функціонує як правила, що встановлюють відношення тотожності та відмінності. Ця специфічна «архаїчна» характеристика мови ототожнюється з дипластією – стійкою процедурою повторюваної бінарності, що виражає зв'язок споріднених (парних) і водночас споріднених відмінних (протилежащих) об'єктів. Відкриття дипластії належить французькому досліднику дитячої психології А.

Валлону, який аналізував психічний розвиток дитини в цілісності всіх його проявів, зокрема й комунікативного. Чому ця процедура є особливо стійкою? Дослідники вважають, що ця властивість притаманна насамперед дитячому мисленню як вираження психологічної потреби, що полягає у відчутті простоти та єдності [10, с. 48]. Саму ж здатність розуміння як таку, що дехто з дослідників мислить як вроджену здібність (Р. Декарт, В. фон Гумбольдт, Н. Хомський), можна тільки припускати на даний момент часу. З першого погляду важко усвідомити, що культурні механізми є вітальними конструктами антропологічної організації, особливими «формами життя». «Розуміння здається мені простою, навіть повсякденною якістю. Його складно визначити в термінах, однак воно наскільки близьке нам і звичне, що в принципову неможливість коректного моделювання розуміння шляхом певної обчислювальної процедури важко віритися. І все ж так воно і є. Для створення такої обчислювальної моделі необхідна алгоритмічна процедура, яка так чи інакше враховує всі можливі варіанти розвитку подій у майбутньому, тобто алгоритм, в якому повинні бути запрограмовані відповіді на всі математичні питання, з якими нам доведеться зіткнутися» [2, с. 243]. Обчислюваний принцип «моделювання» ускладнює таке: по-перше, ментальна система перебуває у зв'язку із середовищем, реагуючи на зовнішні стимули; по-друге, спосіб реагування є наслідком індивідуальної смислової реконструкції, інтерпретації, що включає культурний та індивідуальний (моральний) досвід як особливий ідеаційно-практичний вимір свідомості, який демонструє різну міру усвідомлення моральної необхідності як інтерсуб'єктивного конструкта. Отже, рефлексивний і феноменологічний підходи дослідження свідомості виводять на новий рівень, який дозволяє подолати однобічність інтроспективізму та біхевіоризму. Чи наближає феноменологічний підхід до розуміння істинної сутності свідомості – питання майбутнього.

Список використаної літератури

1. Чалмерс Д. Сознаний ум. В поисках фундаментальной теории. – М.: УРСС, Книжный дом «ЛиБРОКОМ», 2013. – 513 с.
2. Пенроуз Р. Тени разума: в поисках науки о сознании; пер. с англ. А. Лагунова, Н. Зубченко. – Москва; Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2005. – С. 685.
3. Матурана У., Варела Ф. Древо познания: биологические корни человеческого понимания; пер. с англ. Ю. Данилова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с. URL: <http://www.rulit.me/books/drevo-poznaniya-read-225112-43.html>
4. Декарт Р. Рене Декарта Медитації про першу філософію, в яких доведено існування Бога й відмінність людської душу від тіла. «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень Жан Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван Кун; пер. із фр. лат. О. Хома. – К.: Дух і Літера, 2014. – С. 368.
5. Хома О. Історико-філософські стереотипи та сучасне прочитання декартових «медитацій». «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень Жан Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван Кун; пер. із фр. лат. О. Хома. – К.: Дух і Літера, 2014. – С. 368.
6. Бергсон А. Избранное: сознание и жизнь; пер. с фр. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – 399 с.
7. Деннет Д. Почему каждый из нас является новеллистом. – Вопросы философии. – 2003. – № 2. – С. 121–130.
8. Райл Г. Понятие сознания; перевод с англ. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 408 с.
9. Гусерль Е. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии; пер с нем. А. Михайлова. – М.: Академический проект, 2009. – 489 с.
10. Балута Г. Структури мови. – Кривий Ріг: Вид Р.А. Козлов, 2015. – С. 300.

PROBLEM OF MIND: PHENOMENOLOGICAL FACES

Halyna Baluta

*Krivorizky State Pedagogical University,
Department of Philosophy
Gagarin ave., 54a, 50086, Kryviy Rig, Ukraine*

The article reviews the research perspective of reflexive-phenomenological analysis of mind as methodological effort to combine reflexive and reductionist philosophical traditions. Author actualizes the temporal characteristics of reflection on the basis of ideas of R. Descartes, A. Bergson and E. Husserl. Also author critically assesses the shortcomings of behaviorism. In the course of reflection, author uses a number of relevant arguments by British mathematician R. Penrose. Penrose considers the problem of understanding as an outgoing problem of the scientific theory of mind and analyzes mind as an unrecognizable phenomenon.

Key words: mind, reflection, communication, language, information.